

Інститут археології НАН України
Національний університет "Чернігівський колегіум"
імені Т. Г. Шевченка

Навчально-науковий інститут історії, етнології та
правознавства
імені О. М. Лазаревського

Науково-дослідний центр
археології та стародавньої і ранньомодерної історії
Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ТА РАННЬОМОДЕРНІ СТАРОЖИТНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Матеріали
XVII Міжнародної студентської наукової
археологічної конференції
(Чернігів, 13–15 квітня 2018 р.)

Чернігів
2018

УДК 902.2
С 32
ББК Т 4 (2) 4

Редакційна колегія:

Дятлов В. О. (відповідальний редактор)

Івакін Г. Ю.
Коваленко О. Б.
Моця О. П.
Ричка В. М.
Ситий Ю. М.
Скороход В. М.
Толочко О. П.
Жигола В. С. (відповідальний секретар)

Оргкомітет конференції:

Коваленко О. Б. (голова)
Скороход В. М. (заступник голови)
Моця О. П.
Острянка А. М.
Веремейчик О. М.
Черненко О. Є.
Ситий Ю. М.
Терещенко О. В.
Жигола В. С. (відповідальний секретар)

С 32 Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 13 - 15 квітня 2018 р.) / Інститут археології НАН України, Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка, Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова. - Чернігів: Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка, 2018. - 166 с.

БК Т 4 (2) 4
УДК 902.2

Рекомендовано до друку вченою радою Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету "Чернігівський колегіум" ім. Т. Г. Шевченка (протокол № 8 від 30 березня 2018 р.)

© Інститут археології НАН
України, 2018
© Національний університет
"Чернігівський колегіум"
імені Т. Г. Шевченка, 2018
© Автори, 2018

Денис Позняков
(Хотин)

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У 1769 р.

Османський період існування Хотина яскравий період розвитку міської та фортечної інфраструктури. На превеликий жаль цей й же період відзначений трьома осmano-російськими війнами, внаслідок яких Хотин зазнавав значних руйнувань. Сьогодні від турецької величі Хотина не залишилось і сліду. Інфраструктурні об'єкти або знищені війнами або були розібрані в XIX–XX ст.

Турки не дарма обрали Хотин як один із оплотів своєї військової присутності, в Центрально-Східній Європі. Після підписання Карловицького мирного договору 1699 р., який завершив Велику турецьку війну у Європі, османи втратили Кам'янець, як свій північний оборонний / наступальний форпост. Постала потреба у формуванні нового центру військової присутності, на новому північному кордоні. Хотин стає найпівнічнішою укріпленою зоною в стратегічній лінії фортець Очаків – Бендери – Хотин і водночас центром османської культури у Східній Європі [3, с. 138–141].

Перші картографічні джерела Нової фортеці збудованої османами з'явилися ще в 1720 рр. [9] Згодом, коли Хотинщина стає ареною боїв між московитами та османами, починають з'являтися московські, французькі, австрійські рукописні плани Хотинської фортеці.

Дана стаття ставить за мету, на основі історичних джерел, здійснити наукову розвідку та частково реконструювати військово-адміністративну, цивільну інфраструктуру Хотина у 1769 р. Для цього автор використав два синхронних історичних джерела: “*Проспект Хотинской крепости лежащей на реке Днестре в каком оная состоянии находилась по взяте оть турок российской императорской армии то есть оть 1769 года*” (Рис. 1) та “*Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769*” / *План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. (експлікація французькою мовою)*. (Рис. 2) Перше джерело відноситься до виду іконографічних, друге – картографічних. За необхідністю автор буде їх доповнювати писемними джерелами XVIII ст.

“*ПРОСПЕКТ ХОТИНСКОЙ КРЕПОСТИ лежащей на реке Днестре в каком оная состоянии находилась по взяте оть турок российской императорской армии то есть оть 1769 года*” (далі Проспект) [1, с. 31]. З назви бачимо й час її написання 1769 р. Експлікація виконана тогочасним варіантом російської мови: 1. Замок – Замок, 2. Хотинская крепость – Хотинська фортеця, 3. Комендантской домь – Комендантський будинок, 4. Мечети турецкія – мечеті турецькі, 5. Артелерійской домь – Артилерійський будинок, 6. Бившая турецкая Баня – Колишня турецька лазня, 7. Инженерной домь – Інженерний будинок, 8. Развалившая греческая церковь – Зруйнована грецька церква, 9. Мость чрез речку – Міст через річку, 10. Аптека и комен-

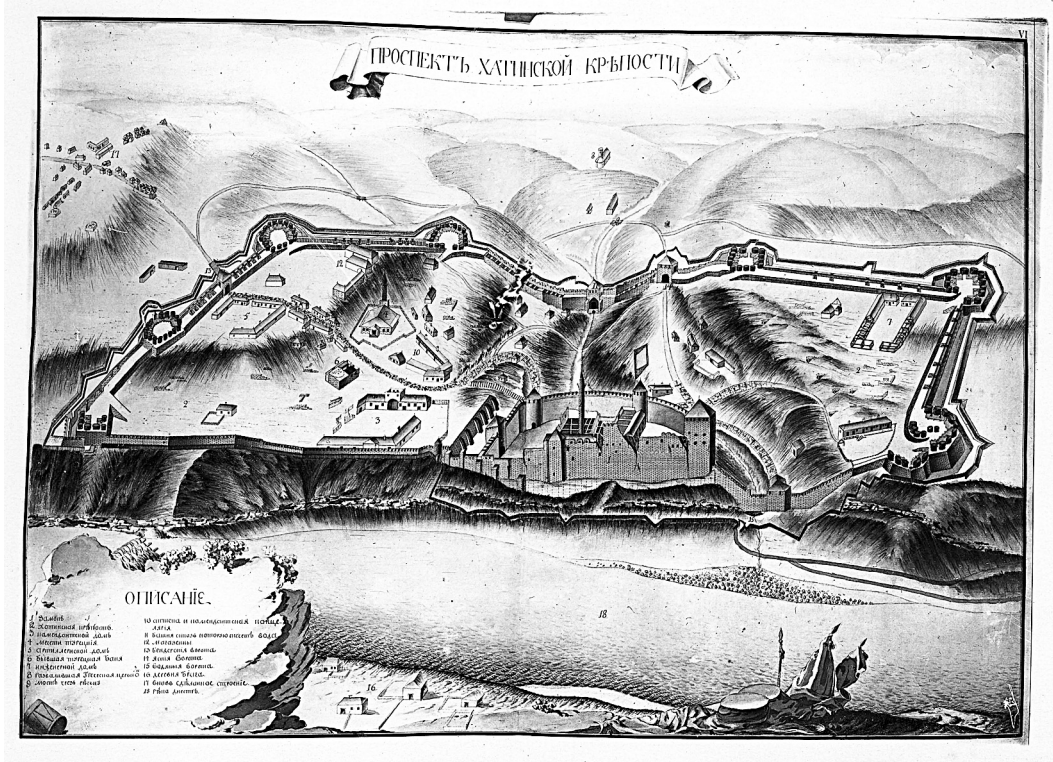

Рис. 1. “Проспект Хотинской крепости лежащей на реке Днестре в какомъ она состоянии находилась по взятъ отъ турокъ российской императорской арміи то есть отъ 1769 года”

дантская канцелярія – Аптека і комендантська канцелярія, 11. Башня сквозь которую течеть вода – Башня кризь, яку тече вода, 12. Магазины – Магазины, 13. Бендерскія ворота – Бандерські ворота, 14. Яскія ворота – Яські ворота, 15. Водяные ворота – Водяні ворота, 16. Деревня Брага – Поселення Брага, 17. Вновь сделаное строение – Знову (нова) побудована споруда, 18. Река Днестръ – Ріка Дністер.

Варто відзначити, що при аналізі даного іконографічного джерела та додаткових картографічних джерел можна одразу зробити висновок, що Проспект був не дописаний автором. Про це свідчить відсутність великої кількості об’єктів на Проспекті, які існували в той час у фортеці. Їхнє існування підтверджується планом авторства голландця Якоба ван дер Шлея “Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769” / План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. (далі Карта) [8, с. 9]. Автор Проспекту, ймовірно зобразив, на його думку найбільш значущі споруди турецької фортеці у 1769 р.

Замок (на Kartі в експлікації “A. La Citadelle”). При аналізі джерела, перше на що варто звернути увагу – це східна стіна замку. З Проспекту видно, що вона має зубці, які ніби зруйновані артилерійським обстрілом. Це можна пояснити, що з квітня по вересень 1769 р. (з перервами) велись активні бойові дії між росіянами та турками і фортеця зазнавала періодичних бомбардувань. Крім того в замку

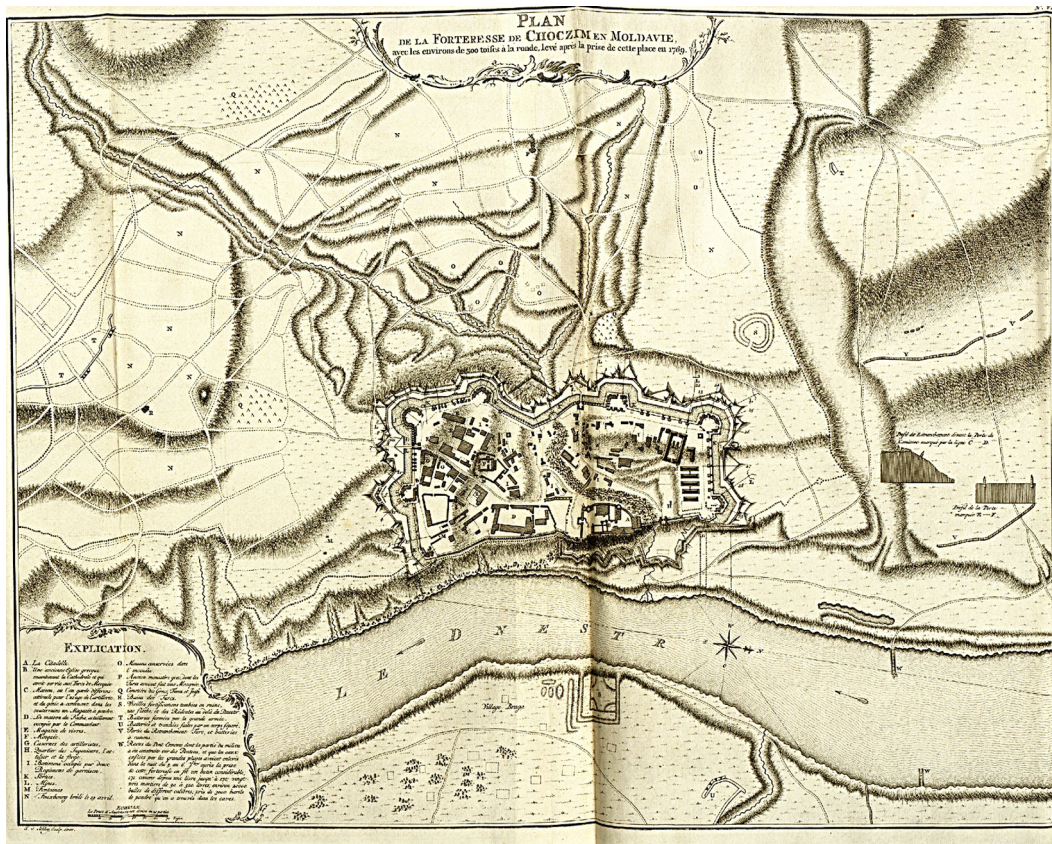

Рис. 2. “Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises à la ronde leve après la prise de cette place en 1769” / План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазіз навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. (експлікація французькою мовою)

графічно зображені, але не відзначені в експлікації, палац коменданта (примикає до північно-західної башти), казарми (вмуровані у східну стіну замку). Зазначені об’єкти збереглися до сьогодні. Крім того автор детально відтворю вигляд п’яти башт Хотинського замку. Привертає увагу те, що усі башти замку, окрім Східної, мають зубці.

Фортеця. Турецька бастионна фортеця на Проспекті змальована у вигляді неправильного чотирикутника. У її фортифікаційній структурі можна виокремити сім бастионів, на яких розташовуються артилерійські габіони (тури), артилерійський настил, ескарпові та контрескарпові стіни, критий шлях, рів, гласис. До бастионів ведуть виходи (sorties), яких можна нарахувати шість (Рис. 3). Фортеця додатково оточена частоколом (палісадом). На фортечних валах та міських укріпленнях розташовувалось 227 далекобійних гармат та мортир [5, с. 118].

Будинок коменданта (на Kartі в експлікації “D.La maison du Pacha...” / “Будинок паши...”). В Проспекті, цей об’єкт являє собою прямокутну споруду, з великим внутрішнім двором. З півночі будинок коменданта огорожений парканом. Центральний вхід зображений у вигляді арки із західного боку, над якою розташо-

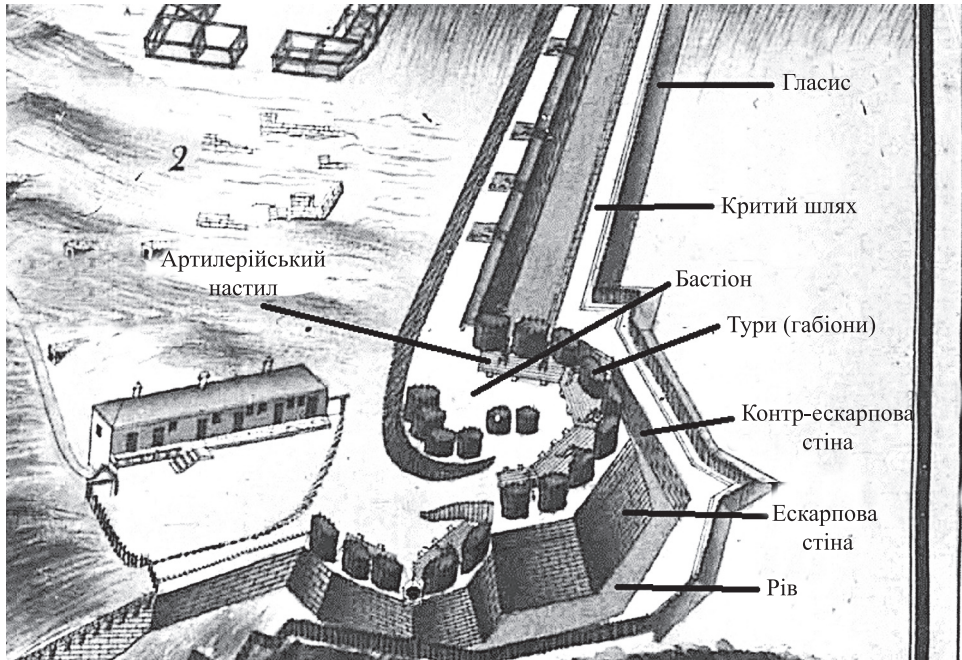

Рис. 3. Структура фортечних укріплень Хотинської фортеці з поясненням

вується надбудована тераса. В покрівлі видніються димарі. Зі сходу є наявна прибудова ніби портик, але без колонади.

Мечеті турецькі (на Karti в експлікації “В”, “F”, “P”). На Проспекті їх дві: одна в замку (“*V. Une ancienne Eglise grecque maintenant la Cathedrale et qui avoit servie aux Turcs de Masque / старовина грецька (православна) церква, яка турками використовувалась як мечеть*”), інша в фортеці (“*F. Mosqui / мечеть*”).

Мечеть в замку, вбудована в казарму. Над нею височіє мінарет, з майданчиком (шюрфе), для заклику правовірних до молитви. Турками об’єкт називався “*İç Kale Cami*” / внутрішньо замкова мечеть [6, с. 501]. Цей об’єкт зберігся в наш час (Рис. 4).

З Проспекту, ми детально, можемо відтворити зовнішній вигляд мечеті, яка розташовувалась в самій фортеці (“*F. Mosqui / мечеть*”). З писемних джерел ми знаємо, що вона носила ім’я матері султана (валіде-султан) Ахмеда III / *Valide Sultan Cami* [3, с. 138; 6, с. 501]. Ім’я цієї жінки Еметуллах Рабія Гюльнуш-султан [7, с. 248–249]. Мечеть валіде-султан квадратної форми, побудована з каміння / цегли. Центральний фасад мечеті має прибудову зі сходу, в якій розташовується вхід до мечеті. Фасад також має чотири вікна. Дах мечеті двохсторонній. Відомо, що він був виготовлений зі свинцю [4, с. 479]. З заходу до мечеті прибудовано мінарет, у верхній частині якого присутній шюрфе. Шпиль мінарету увінчує символ ісламу – півмісяць. Мечеть від фортечного простору огорожена кам’яним / цегляним парканом.

До мечетей варто віднести й зруйновану грецьку церкву, яка знаходилась у передмісті – позначка “8” (“*P. Ancient monastere grec. don’t les Turcs avoient fait*”).

Рис.4. Сучасний вигляд внутрішньозамкової мечеті (фото автора)

une Mosque / стародавній грецький (православний) монастир, перетворений турками на мечеть” в експлікації Карти). З приходом турків вона була перебудована, і отримала назву мечеті Айя-Софії / Ayasofya Cami [3, с. 139]. Проспект не дає змогу, у повній мірі, реконструювати її зовнішній вигляд. Мечеть ніби недописана автором. Єдине, що можна чітко встановити, що вона складалась з двох умовних частин: західної – прямокутної та східної – круглої. Над ними збудована колона, яка дуже схожа зовні на мінарет. У ХІХ ст. мечеть знову стала церквою (Миколаївська церква збереглась до сьогодення).

Артилерійський будинок (на Кармі в експлікації “G. Casernes des artilleristes”). Згідно Проспекту – це комплекс одноповерхових споруд, що розташовуються по периметру та формують внутрішній двір. Покрівлі чотирихгранні. В турецькій літературі фігурують як *Topçu ve Top arabacısı Kışlakları / Казарми* (для зимування) артилерії та артилеристів [6, с. 501]. На покрівлі всіх спорудах присутні димарі, що свідчить про пічне опалення або опалення камінного типу.

Колишня турецька лазня (на Кармі в експлікації “R. Bains des Turcs”). Даний об’єкт розташовувався приблизно там де сьогодні розміщена церква Олександра Невського, яку збудували у ХІХ ст. для потреб російського гарнізону. Лазня прямокутної форми, збудована з каміння / цегли. Покрівля куполоподібна з отво-

рами. Частину даху автор не зобразив, щоб показати внутрішнє планування самого об'єкту. Лазня містить чотири приміщення. Вхід до лазні розташовувався з заходу (від дороги). Згідно Атласу Ібрагіма Хамді-ефенді, османського чиновника, який з 1718 по 1728 рр. служив секретарем арсеналу в Хотині, лазня була збудована на кошти дефтердара (казначея) Хотина Касима-ефенді і дуже була схожа на стамбульські [3, с. 138]. Крім того, на Karti, ще дві лазні розташовувались, за межами фортечних мурів, в місті Хотині (на південний-захід від фортеці).

Інженерний будинок. Даний об'єкт розташовується в північно-західному секторі фортеці. Споруда складалась з двох окремих одноповерхових будинків. Дах двогранний з димарями. Східна частина обох споруд автором відтворена в розрізі, що дає можливість уявити про внутрішнє планування. Частина зображена в розрізі розділена, на 12 однакових приміщень. Отже, вся споруда складалась з 24. Турками ймовірно використовувалась як казарма.

Аптека і комендантська канцелярія. Даний об'єкт розташовується на північ від мечеті валіде-султан та складається з п'яти споруд (одно / двоповерхових), з дво / чотирьохгранними покрівлями та димарями.

Башта крізь, яку тече вода. Проспект дає уявлення, як виглядав ще один сьогодні майже повністю втрачений об'єкт – Башта над потоком (розташовуються над яром, що ділить фортецю на дві частини). Призначення башти було подвійне: військове та інженерне. З одного боку, вона мала посилити оборонну міць укріплень фортеці з боку яру, де неможливо було повноцінно збудувати ескарпові та контр-ескарпові стіни, з ровом, гласисом та забезпечити підступи до Яських воріт фортеці додатковим фланкуючим вогнем. З іншого, забезпечувала прохід води невеликої річки, що розділяє фортецю на дві частини: північну та південну. Башта у своїй конструкції подібна до Яських воріт. Для пропуску води річки у башті (її нижній частині) збудований арочний прохід. З лівого та правого боку розташовані додаткові стіни-опори. Над нижнім проходом розташовується більшого розміру ще один арочний вхід/прохід. Стіна, що сходиться з півночі та півдня у башті над потоком, має зубці з бійницями (та можливо амбразурами). Зазначена стіна містила сходи для переходу (крізь башту) через яр.

Магазини (на Karti “E. Magazin de vivres / магазини з продовольством”). З лівого боку, від Бендерських воріт, розміщуються дві одноповерхові споруди, які згідно експлікації Проспекту слугували магазинами (зерносховищем). Згідно опису Ібрагіма Хамді-ефенді “...хлібна комора, велика і добре збудована, подібних їй немає ні в Румелії, ні в Порті, ні в інших фортецях [3, с. 139].

Крім того, у Проспекті зображена (проте не відзначена в експлікації), під північною фортечною стіною-куртиною казарма [1, с. 35]. Це одноповерхова споруда прямокутної форми з чотирьохгранним дахом, з шістьма входами та шістьма вікнами з східного боку. Три димарі на покрівлі свідчать про камінне або пічне опалення. Уздовж казарми розміщений майданчик зі сходами. Перед казармою дерев'яна огорожа з воротами. Карта містить 6 подібних казарм (в експлікацію “Г”). Крім того, на Проспекті привертає увагу те, що в терасі північної частини фортеці, врізаються невеликі споруди, які могли слугувати входами в підвали під казармами.

Бендерські ворота (у джерелах фігурують також як Стамбульські). Даний об'єкт слугував в'їздом / виїздом в південному напрямку з фортеці. Через рів навпроти воріт проходить міст, який з'єднував фортецю з Константинопольським передмістям Хотина [10, с. 201].

Яські ворота “14” (у джерел фігурують також як Тімішоарські). Розташовуються в західній сачтині фортечних мурів. Яські ворота сполучаються сходами з баштою над потоком, що проходять стіною. Також зазначені ворота з’єднували фортецю з передмістям Хотина Румлою [10, с. 201–202].

Водяні ворота “15”. На північній-схід від сучасної Подільської башти на Проспекті розміщуються Водяні ворота. Це повністю дерев’яний об’єкт в системі палісаду, який слугував в’їздом до фортеці, з боку кам’янецького шляху. Між Замком та північно-східним спареним бастионом розташовувалась суцільна кам’яна стіна, яка мала бійниці.

Карта дає уявлення про забезпечення водою гарнізону фортеці. Так під літерою “М” відзначені “fontaines”. Це умовне позначення можна трактувати по різному: фонтани, криниці, резервуари для збирання / зберігання води та чешми. Найбільш вірогідно що це були класичні турецькі чешми (çesma), будівництво, яких було поширене в даній місцевості в османські часи. Їхнє будівництво передбачало прокладання значної кількості підземних водопроводів: від витоків джерел, до місць призначення, враховуючи природний ландшафт місцевості. В одному з османських дефтерів (реєстрів) є перелік фахівців, які були направлені в Хотин для будівництва фортеці. Серед них значаться і водопровідники [2, с. 41]. Беручи до уваги, що на карті місто Хотин має терасовий характер, зі значним перепадом місцевості в бік Дністра та враховуючи наявність великої кількості струмків, джерел, найбільш вірогідно що більшість “fontaines” були чешмами. На Kartі їх можна локалізувати сім (три з них у фортеці).

Підсумовуючи викладений матеріал можна зробити висновок, що Хотинська фортеця у 1769 р. являла собою потужний фортифікаційний вузол оборони османів на північних кордонах імперії, з розвинутою фортечною військово-адміністративною, цивільною інфраструктурою, що забезпечувала життєдіяльність османського гарнізону. Варто відзначити, що дана тематика має чималий науковий потенціал для подальших досліджень. Залучаючи нові картографічні, іконографічні, писемні джерела з історії Хотинської фортеці та використовуючи сучасне комп’ютерне програмне забезпечення з 3D моделювання, можна графічно відтворити втрачені об’єкти.

1. Позняков Д. В. Ідентифікація та локалізація військово-адміністративних об’єктів Хотина та фортеці за рукописними планами XVIII століття // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров’я у Середні віки та Новий час. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 29 вересня 2017 р.). – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – С. 19–39.
2. Туранли Ф. Г. Відомості з історії України періоду Прутської війни в османсько-турецьких архівних документах // Східний світ. – 2016. – № 1. – С. 36–46.
3. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. Том 1. – М., 1964. – С. 131–161.
4. Кочубинский А. Графъ Андрей Ивановичъ Остерманъ и раздѣлъ Турціи. Изъ исторіи восточнаго вопроса. Война пяти лѣтъ (1735–1739). – Одесса, 1899. – 622 с.
5. Махир Айдын. Крепости Турецкой империи // Русский Сборник: Исследования по истории России. Т. XXI. – М., 2017. – С. 101–124.

6. Bıyık, Ömer. “Osmanli-Rus hududunda bir kale XVIII. Yüzyılda Hotın”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIX / 2, 2014. – S. 489–513.
7. İpşirli, Mehmet. Gülnûş Emetullah Sultan // *İslam Ansiklopedisi*. – İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996. – Vol. 14. – P. 248–249.
8. Jacob van der Schley. *Guerre entre la Russie et la Turquie 1769*. – Paris, 1830. – 15 p.
9. Le Sr. de Bonne Levey. *Plan de Choczin – /nouvellement fortifié par / Les Turcs sur La frontière / de Pologne. Levé par / Le Sr. de Bonne Levey, / Ingenieur en Chef / et major de L’artillerie / du Royaume de Pologne / en L’année 1720*. Електронний ресурс. – / Le Sr. de Bonne Levey // BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA – режим доступу до ресурсу: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070589>
10. Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfeld, Herzog zu Sachsen, k. k. und des heil. Römischen Reiches Feldmarschall. 2 Bände (Berlin 1859). – P. 532.